

Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari - crkva Sv. Lovre 2008. g.

Archaeological Excavations at the Crkvari - St. Lawrence Church site, 2008

Tatjana Tkalčec

Primljeno/Received: 31. 03. 2009.
Prihvaćeno/Accepted: 15. 05. 2009.

Nastavljena su arheološka istraživanja srednjovjekovne crkve s grobljem u Crkvarima. U istraživanjima oko apside crkve pronađena su 32 groba iz razdoblja srednjeg vijeka i novog vijeka, što ukupno daje broj od 233 istraženih grobova na lokalitetu. Najznačajnija otkrića postignuta su otvaranjem veće površine ispred zapadnog pročelja današnje crkve. Dispozicija novootkrivene arhitekture te stilska obilježja kompleksa ukazuju na otkriće velike trobrodne crkve s moćnim zvonikom.

Ključne riječi: arheološka istraživanja, Crkvari, crkva Sv. Lovre, groblje, srednjovjekovno gradište, kasni srednji vijek, novi vijek

Key words: archaeological excavations, Crkvari, St. Lawrence Church, cemetery, medieval hillfort, Late Middle Ages, New Era

1. UVOD

U kolovozu i rujnu 2008. godine nastavljena je šesta sezona arheoloških istraživanja srednjovjekovne crkve s grobljem koja se nalazi na izdvojenome brežuljku uza selo Crkvari, općina Orahovica, Virovitičko-podravska županija.¹ Srednjovjekovno groblje prostiralo se neposredno oko crkve, na zaravni i padinama brijega koji je još u srednjem vijeku iskopom obrambenoga jarka preinačen u gradište (Tkalčec 2006a, 23, sl. 1.). O dosadašnjim arheološkim iskopavanjima na lokalitetu redovito se izvještavalo u stručnim časopisima (Tomičić et al. 2004; Tomičić, Tkalčec 2005b; Tkalčec 2007a; Tkalčec 2008 s ostalom literaturom).

Arheološka istraživanja su se odvijala na zapadnome dijelu lokaliteta te na istočnome. Na zapadu je istraživana površina od 150 m² u □ X6cd, X7, X8abd, Y6, Y7, Y8, Y9ab, A6c, A8cd, A9ab.² Na istoku, točnije sjeveroistoku, nastavljeno je istraživa-

nje prostora oko temelja apside u □ F9, F8d i kontaktu □ G8c/G9a, odnosno između sjevernoga i sjeveroistočnog kontrafora. Ta je površina od 13,5 m² istražena do zdravice. Osim toga, otvorena je manja sonda (3,60 m²) u □ C9c radi istraživanja tlocrta kontrafora SJ 35. Stoga su se ukupna istraživanja odvijala na površini od 167,1 m², a otkriven je tlocrt do sada nepoznate arhitekture (sl. 1.).

Zabilježena je 141 nova stratigrafska jedinica (SJ 623 – SJ 763 – zapune, kosturi, ukopi, slojevi i zidane strukture). Ukupno je uvedeno 106 vrećica s nalazima ulomaka keramičkih posuda, opeke te metalnih predmeta, uglavnom željeznih kovanih čavala (N-472 – N-577). U popisu uzoraka zabilježeno je 113 uzorka ljudskih kostiju (iz grobnih cjelina te dislociranih), kao i uzorci životinjskih kostiju, ugljena i žbuke (U-611 - U-723). U obrazac posebnih nalaza izdvojen je 17 predmeta: PN 70 - PN 86 – novac, prstenje, pojasne kopče i pređice, zatim obrađeno klesano kamenje, profilirana opeka i ostalo.

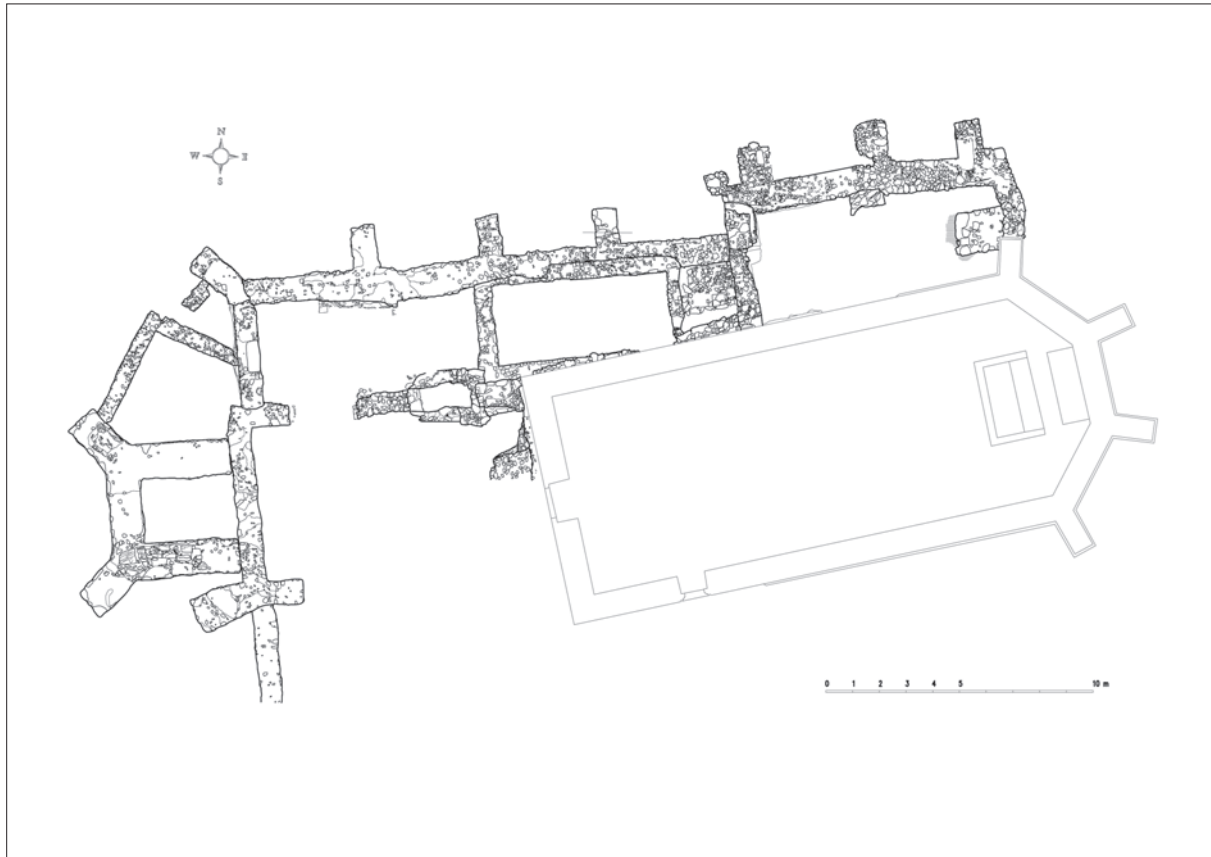
2. ISTRAŽIVANJA NA ISTOKU

2.1. Grobne cjeline

U istraživanja Instituta za arheologiju od 2003. do 2007. g. na lokalitetu Crkvari - crkva Sv. Lovre je istražena 201 grobna cjelina. Godine 2008. završeno je istraživanje groba G 119 i istraženo daljnjih 32 groba, što čini ukupan broj od 233 istraženih grobova u šest kampanja arheoloških iskopavanja (tablica 1., sl. 2.).

Prije objave ovoga izvještaja obavljeno je preliminarno faziranje grobova i slojeva na osnovi stratigrafije iz iskopavanja. Dio tih zaključaka se donosi u ovom tekstu. Međutim, valja istaknuti da je ovo tek preliminarna slika, a točne faze i horizonte

- 1 Uz voditeljicu dr. sc. Tatjanu Tkalčec u arheološkim istraživanjima 2008. godine, koja su se odvijala u razdoblju od 11. kolovoza do 3. rujna, iz Instituta za arheologiju sudjelovali su dr. sc. Tajana Sekelj Ivančan i mr. sc. Siniša Krznar koji je bio zamjenik voditeljice. Zatim su u istraživanjima sudjelovali studenti arheologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu Ivan Valent i Edina Balić. U radovima je sudjelovalo i 8 radnika iz Crkvara, Nove Jošave, Čačinaca i Orahovice. Projekt je financiralo Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, a nositelj programa je Grad Orahovica koji daje veliku logističku podršku provođenju programa. Odnos između naručitelja, Grada Orahovice i izvršitelja, Instituta za arheologiju, reguliran je ugovorom sklopljenim dana 17. srpnja 2008. (ur.br. 894-1/2008), a koji je vezan uz Ugovor br. 16-737-08 o korištenju sredstava Ministarstva za program zaštite kulturnog dobra Crkvari, crkva sv. Lovre, sklopljen između Grada Orahovice i Ministarstva kulture RH dana 24. travnja 2008. (Klasa: 612-08/07-26/1116, Ur. broj: 532-04-01/1-08-4). Svi radovi koje Institut za arheologiju provodi na lokalitetu (arheološke i konzervatorske) u skladu su s prethodno ishodomom dozvolom nadležnog Konzervatorskog odjela u Požeji.
- 2 Arheološka koordinatna mreža na lokalitetu postavljena je još 2003. godine i sva iskopavanja od 2003. do 2008. g. vezana su na nju. Sastoji se od kvadranta veličine 5 x 5 m, orijentacije S-J. Kvadranti su podijeljeni na subkvadrante i to redom a – jugozapadni, b – jugoistočni, c – sjeverozapadni i d – sjeveroistočni.

Sl. 1. Crkvari - Sv. Lovro, situacijski plan istražene arhitekture, istraživanja 2003.-2008. (ArheoPlan d.o.o.)

Fig. 1 Crkvari-St. Lawrence, situation map of the excavated architecture, 2003-2008 excavations (ArheoPlan d.o.o.)

pokopavanja bit će iznesene tek poslije provedenih C14 analiza te nakon tipološkog vrednovanja ostalih nalaza i povezivanja ovih grobnih cjelina s onima iz prijašnjih iskopavanja.

Na osnovi stratigrafije preliminarno je zaključeno da bi G 119 datirao u početak 16. st., G 209 također bi pripadao vjerojatno 16. stoljeću, kao i G 210. U razdoblje novoga vijeka datiraju grobovi G 202 – G 206, G 208, možda i G 207³, G 221 te G 222.

U razdoblje kasnoga srednjeg vijeka, prije sredine ili 2/2 15. st. datiraju se G 211 i G 212 (možda je i stariji), prije izgradnje crkve (14. st.?) valja datirati G 213. Općenito u kasni srednji vijek pripadaju i grobovi G 214 – G 217, odnosno možda preciznije možemo pretpostaviti dataciju kraja 13. ili 14. st.? za G 218, G 219. U 13. stoljeće bi pripadao možda i G 220. Grobovi G 223 i G 224 su šire označeni kao srednjovjekovni, a za grobove G 225-G 227 se pretpostavlja datacija 12/13. st. Grobovi G 228⁴ i G 229 datiraju se u 2. pol. 15. st.

- 3 Pregledom snimljenih situacija u AutoCad-u uočava se da je SJ 627 djelom ležao i na raki groba 207. Međutim, možda se radi o tome da je zapuna rake G 207 sadržavala sloj sličan SJ 627 te je stoga tako nacrtan obris očuvanog sloja SJ 627. Ukoliko bi SJ 627 (kasno srednjovjekovni sloj ili ranonovovjekovni) zaista ležao na G 207, tada se datacija G 207 pomiče u razdoblje kasnoga srednjeg vijeka i to u vrijeme nakon građevinskih faza SJ 641/642, a prije SJ 627. Radilo bi se u tom slučaju o kraju 15. st. ili samom prijelazu na 16. st.
- 4 U istoj grobnoj raci bili su pokopani G 228 i donji G 229. Ukop se dogodio poslije izgradnje svetišta apsida, a prije dodavanja sjeverne sakristije crkvi. Za njegovo sagledavanje je važan odnos sa slojem SJ 669 datiranim novcem Nikole Iločkog, a kojeg je grob presjekao. Gornju granicu datacije mu pak čine superpozicionirani slojevi SJ 627 i slojevi pijeska i vapna SJ 641/642 koji pripadaju vjerojatno vremenu dodavanja sakristije (i/ili kontrafora SJ 628/678), a to bi značilo da je grob stariji od kraja 15. st. Pomalo je neobično duboko ukopan za to razdoblje, spram ostalih grobova iz tog vremena koji su ukopani na oko 206,20 m n/m - npr. grob G 42 iz istraživanja 2004. g., datiran novcem Matije Korvina. To se može tumačiti time što se ukop dogodio u vrijeme kad je nivelacija terena bila takva da je trebao dublji ukop. Možda se pokop dogodio u vrijeme neposredno prije izvođenja graditeljskih radova faze SJ 641/642, u vrijeme kad je teren iz

Sl. 2. Crkvari - Sv. Lovro, tlocrt položaja grobova istraženih 2008. g. (tanko sivo-novi vijek, crno-srednji vijek, i ukop SJ 728) (crtež: T. Tkalčec)

Fig. 2 Crkvari-St. Lawrence, ground-plan of the situation of graves excavated in 2008 (thin gray – New Era, black – Middle Ages, and burial SU 728) (illustration: T. Tkalčec)

nekog razloga bio snižen, barem uza samu crkvu, vjerojatno upravo zbog izvođenja tih radova ili zbog radova na dodavanju sjevernog kontrafora. To bi značilo da je sloj SJ 669, ustvari, možda također vrijeme intenzivnih radova na lokalitetu jer keramika, životinjske kosti nisu uobičajeni nalazi na groblju. Dakle, ukazuju na boravak na lokalitetu. Je li to ujedno i vrijeme još većih zahvata – preinake lokaliteta u gradište? Vjerojatno će se ovogodišnji nalazi povezati s tragovima života u kasnom srednjem vijeku (nalazi keramike, ostruge, životinjskih kostiju...) na rubu gradišta, otkrivenim u istraživanjima 2006. godine.

Grobovi G 230 – G 233 pripadaju najdonjim ukopima, najstarijem, možda ranosrednjovjekovnom horizontu (sl. 3.).

2.2. Slojevi

Ispod humusa SJ 001 (vrh ▼ 207,35) nalazio se sloj ruševine kamenja SJ 277 (dimenzije od velikih 60 x 40 cm do manjih od 30-ak cm), zabilježen još u istraživanjima 2006. g. (Tkalčec 2007a, 23). Vrh SJ 277 zabilježeno je u □ F9b na ▼ 207,26 m, a dno na ▼ 206,94 m. Smatra se da je SJ 277 ruševina sjeverne gotičke sakristije koja je funkcionirala još i u novome vijeku. Važno je stoga zabilježiti koji grobovi leže ispod SJ 277 (G 209, G 208, G 207, pa i G 210?). To su novovjekovni grobovi koji su ukopani uz apsidu crkve u vrijeme kada je još i sjeverna sakristija funkcionirala, a kako u njoj imamo C 14 potvrđene datacije za pokope pokojnika u 16. st., može se pretpostaviti da oni potječu iz 16. st.

Ispod nakupine kamenja je bio sloj sivo-okker maltera slično sloju SJ 094 iz prijašnjih iskopavanja. U tome sloju uz kontrafor se naišlo na ukope djece perinatalne dobi. U dokumentaciji iz 2006. godine bilo je zaključeno da ovaj sloj SJ 94 preslojava SJ 277. To se u ovogodišnjim istraživanjima nije tako pokazalo te je sloj maltera ispod SJ 277 vođen kao SJ 94.⁵ Ove godine je ispod SJ 94 ustanovljen sloj maslinasto-okker vlažne maslinaste ilovače - SJ 627.

SJ 627, □ F9b - sloj oker maslinaste ilovače sa sitnim malterom. Na vrhu su mu uočeni tragovi gorenja (u vidu crveno i crno zapečenih mrlji gorevine). Nalazi se na ▼ 206,87 m. Registriran je uza sjeverni kontrafor, a uočen je dijelom i na ostalom prostoru između dva kontrafora bliže zidu. Uza zidove su u njega bili obavljani ukopi djece u novom vijeku (G 202, G 203, G 204).

U □ F8d/F9b zamijećena je recentna jama - zapuna SJ 634 (smeđe-siva zemlja s puno šute, kamenja, opeka, 2,5Y4/4+sivi malter), ukop SJ 635. Vrh je zamijećen na ▼ 206,69. Ukop SJ 635 sječe SJ 94, zatim SJ 643. Jama ima dvije nivelacije. Donji dio te jame zapunjen je sa slojem sličnim SJ 643 koji je registriran na razini dna temelja SJ 633 na ▼ 206,46. Donje dno jame dosiže ▼ 206,14 m.

SJ 636, □ F9 - sloj poremećenih grobnih raka (zapuna), arbitrarno istražen, dodijeljen je čitavoj površini grobnih cjelina koje se u tome trenutku nisu mogle razlučiti da bi ih se moglo zasebno prazniti. Vrh toga sloja je ▼ 206,70 m. Čini se da je riječ o ranonovovjekovnim rakama. Unutar tog sloja zamijećen je PN 70 - dno keramičke čaše (vjerojatno je dio zapune G 210). Radi se o kasnosrednjovjekovnoj čaši. Zamijećeno je da su rake grobova na ovome prostoru presjekle srednjovjekovne slojeve jer, kako će se kasnije zamijetiti, dosta srednjovjekovnog materijala se pronašlo u zapunama grobova. Osim toga, čini se da su mjestimično očuvane i dijelovi površina srednjovjekovnih slojeva.

Ispod SJ 627, a na razini temelja apside sakristije SJ 279 nalazili su se slojevi žutog pijeska, bijelog vapna koje valja povezati s vremenom podizanja te građevine (sjeverne sakristije).⁶ To je SJ 641, □ F9 - situacija sloja žutoga čistog pijeska debljine 2-3 cm (vrh ▼ 206,67, dno ▼ 206,62), a ispod njega bijelo

vapno SJ 642 (vrh ▼ 206,62, ▼ 206,50, dno ▼ 206,31). Prema tome, svi slojevi ispod ta dva sloja, SJ 641 i SJ 642, stariji su od vremena podizanja sakristije, odnosno sredine 15. st. To se, naravno, ne odnosi i na sve grobove, jer slojevi 641 i 642 tek su dijelom očuvani na ovome prostoru, odnosno presječeni su s kasnijim ukopima grobova. Najbolje su očuvani uza zid SJ 628, no ne neposredno uz njega, već malo istočnije, odnosno do ukopa grobova djece koja su pokopana neposredno uz kontrafor. Daljnjim iskopavanjem, vjerojatno se SJ 641 i 642 očuvao i na većoj površini (i na sjeveroistočnome dijelu iskopa ispod površine koja je zabilježena kao SJ 636), a uočljivo je bilo da je bio presječen grobovima G 208, G 207 i G 209, pa i grobom G 210 koji je kasnije razlučen unutar SJ 636.

Čitava situacija sa slojem SJ 627, slojevima SJ 641 i 642 te njihovim odnosima s drugim slojevima, kao i s nalazima srednjovjekovnog materijala unutar njih, potvrđuje tezu da je sloj SJ 627 izvorni kasnosrednjovjekovni sloj, a da slojevi 641 i 642 predstavljaju građevinski moment, tj. faze podizanja zida SJ 633 - odnosno 2/2 15. st. ili sredinu 15. st.

Vratimo se još u jugoistočni ugao iskopa, odnosno u mlađe slojeve. Ispod ukopa jame SJ 635, a i ispod razine dna temelja SJ 633 i dalje se nastavlja sloj sipkog oker do smečastosivog maltera (slične boje i konzistencije kao SJ 94). Dodijeljen mu je broj SJ 643. On se ustvari javlja na višoj razini, no tek mu je na razini dna temelja zida apside SJ 633 ▼ 206,46 dodijeljen zaseban broj. Radi se i dalje o sloju poremećenih grobnih cjelina djece pokopavane uz svetište - G 206.

Pri istraživanju je u □ F8d, F9b uočena jedna linija poput ukopa te se pomišljalo kako je to ukop za apsidu gotičke crkve zapunjen sa SJ 643 i rakama djece. Stoga je toj situaciji dodijeljen broj ukopa SJ 659. Međutim, situacija upravo zbog učestalih ukopa grobova djece nije bila jasna te je vjerojatnije da je linija ukopa SJ 659, ustvari, trag nanizanih raka ukopa djece. Ukoliko se ipak radi o ukopu za temelje apside SJ 633, tada je u ukop položeno kamenje SJ 660 kao podtemelj čvrstog temelja SJ 633. SJ 660 se javlja ispod ▼ 206,46.⁷

Ispod površine gdje je očuvan SJ 641 i SJ 642 *in situ* se nalazi sloj SJ 661, □ F8d, F9b - sloj čiste smeđe ilovače, sličan SJ 111. To je srednjovjekovni sloj. Vrh mu je zabilježen na ▼ 206,43 m. U njega su ukopavani grobovi stariji od sredine ili 2/2 15. st. Prisjetimo se da je unutar SJ 111 u sjevernoj sakristiji u zapuni groba G 42 u istraživanjima 2004. g. pronađen novac Matije Korvina PN 17 (Tomičić, Tkalčec 2005a, 20).

Na sredini zapadne linije grobne rake groba G 208, zamijećena je rupa od drvenoga kolca - SJ 662-zapuna ukopa SJ 663, SJ 663-ukop zapune SJ 662, □ F9b - stup najvjerojatnije presječen od grobne rake G 208. Oprez, kontekst nije potpuno siguran! Možda se radi i o stupu koji je naknadno uboden u raku (na mjestu križa!).

Na pojedinim se dijelovima istraživanog prostora ustanovio ispod sloja SJ 642 još jedan sloj žutog pijeska, debeo mjestimice i 10-ak cm. To je SJ 664, □ F9b - žuti pijesak, leži ispod SJ 642 a iznad SJ 661, zamijećen na ▼ 206,31 m. Između dva sloja žutoga pijeska SJ 641 i 664 nalazilo se bijelo vapno, ponegdje i tanki sloj ilovače, a ponegdje je neposredno ležao SJ 664.

Zapadnije od G 208, u intaktnoj srednjovjekovnoj površini, ispod slojeva pijeska i vapna zabilježen je manji ukop SJ 668, zapunjen uglavnom pijeskom poput SJ 664, a pri dnu s nešto zemlje s malterom i nalazima ulomaka srednjovjekovnih lonaca i nekoliko životinjskih kostiju (SJ 667). Vrh mu je zamijećen na ▼ 206,41, a dno na ▼ 206,17 m. Ukopan je u SJ 661.

Skidanjem srednjovjekovnoga SJ 661 naišlo se u □ F9b na mrlju smeđe sive ilovače SJ 669. Vrh ▼ 206,26 m, dno ▼

5 Ipak, treba zasebno tretirati sloj 94 iz ovogodišnjih istraživanja od onoga SJ 94 iz istraživanja 2005. g. Možda se radi o dva različita sloja koja su samo greškom poistovjećena! Možda je „pravi“ SJ 94 ustvari sloj zapuna grobnih cjelina uz zid apside SJ 633 i SJ 628 te SJ 098, a ovogodišnji SJ „94“ je sloj maltera ispod urušenja SJ 277. U istraživanjima iz g. 2006. g. ispod SJ 94 nalazio se sloj čvrste gline SJ 274 (odnosno to je neka od zapuna grobnih raka, kako to sada možemo zaključiti).

6 Zanimljivo je ovdje napomenuti da je uza zid SJ 633 uza same temelje uočljiva nakupina čvrstoga vezivnog vapna koja predstavlja vjerojatno razinu terena u trenutku zidanja SJ 633. Tako je ustanovljeno dno temelja na ▼ 206,46 m.

7 Treba naknadno ozbiljno razmotriti još jednu opciju - da je pravi temelj crkve SJ 660, a da je SJ 633 već zid apside crkve koja je možda u toj fazi imala samo dva kontrafora!, a koji je u fazi dodavanja sjevernoga te južnog kontrafora postao također dio temelja, tj. srednjovjekovna se razina terena možda u tome vremenu povisila.

Sl. 3. Crkvari - Sv. Lovro, temelji svetišta i kontrafora te dozidana sjeverna sakristija (desno); dolje ukopi raka grbova = dno iskopa (s lijeva na desno): G 232 (i gornji G 229), G 233 (i gornji G 225), G 231, G 230 (foto: T. Tkalčec)

Fig. 3 Crkvari-St. Lawrence, foundations of the sanctuary and buttresses, and the northern sacristy built later (right); below – grave pits at the bottom of the dig (from left to right): G 232 (and the upper G 229), G 233 (and the upper G 225), G 231, G 230 (photo: T. Tkalčec)

206,17 m. Sadrži nalaze sitnih ulomaka keramike i životinjskih kostiju, staklo, ugljen, čavle, a najvažniji nalaz predstavlja srebrni novac, akvilejski denar Nikole Iločkog - PN 72 (▼ 206,198), koji ujedno i datira taj sloj. SJ 669 je plitki sloj, debeo nekoliko centimetara. Sjevernije od SJ 669 zamiječena je slična mrlja, ponešto pjeskovitija i s manje nalaza, nazvana SJ 669a.

Sloju niže dodijeljen je broj SJ 670, on sliči SJ 661, no nalazi se ustvari ispod SJ 669 (SJ 670, □ F9 - arbitrarno 15 cm ispod SJ 661 odnosno 664). Vrh SJ 670 na sjeverozapadu iskopa je ▼ 206,23, a na jugozapadu ▼ 206,17 m. Za razliku od SJ 669, pa i gornjega 661, sloj SJ 670 je sloj poremećenih grobnih cjelina. Na jednome mjestu unutar njega pronađena je koncentracija dislociranih lubanja i kostiju.

Ispod sloja SJ 670 dijelom je ustanovljen sloj SJ 175 (▼ 205,85) – sloj najstarijih horizonta pokopavanja na groblju.

Ispod groba G 222 zamiječena je jama izdužena oblika - SJ 728-zapuna (sterilna žuta ilovača sa šutom, prebačena preko kamenja iz sivijeg sloja; u šuti ima nalaza komada svijetle opeke), SJ 729-ukop (vrh ▼ 205,64 odnosno 205,73; dno ▼ 205,38). Ova pojava zamiječena je ispod dna G 222 i ispod temelja SJ 660 i 720, dakle starija je od tih struktura. U zapuni je bio tek pokoji nalaz kostiju, međutim bilo je nalaza čavala i ulomaka srednjovjekovne keramike. Ukop SJ 728 sječe zdravicu. Ukop SJ 728 je sjekao i raku nekoga groba, kojega nije moguće istraživati ispod temeljne strukture SJ 720 (zapuna toga groba je sivkastija ilovača). Taj grob je ležao na još jednome grobu čija se zapuna jasno ocrtava na dnu ukopa SJ 728.

2.3. Zidane strukture

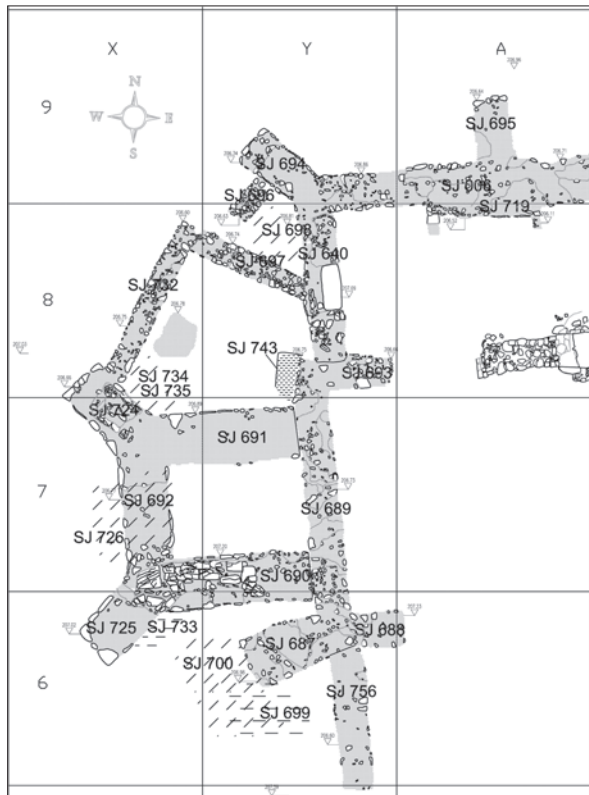
Istraživanjem su otkriveni zidovi temelja sjevernoga i sjeveroistočnoga kontrafora te temelji zida svetišta između njih. Uočene su dvije temeljne faze gornja – SJ 632, SJ 633 i SJ 628,

te donja SJ 720, SJ 660 i SJ 678 (sl. 3.).⁸ Međutim, izvorna gradnja ovih struktura ima drukčiji, složeniji slijed. Naime, razvidno je da najstarijoj fazi ovih temelja pripadaju temeljne strukture SJ 720 (sjeveroistočnog kontrafora SJ 632) i SJ 660 (zida svetišta SJ 633). SJ 720 i 660 istog su načina i jedinstvenog trenutka gradnje. Na svetište je naknadno dodan sjeverni kontrafor. Uočljivo je kako je njegovo temelje SJ 678 dozidano na temelj SJ 660, dok je gornji dio, SJ 628, prižbukan i istodobno povezan sa zidom SJ 633 (možda i sa SJ 632 na kojem je vezivna žbuka prilično oštećena). Ta situacija nas navodi na pomisao da su zidovi SJ 632, 633 i SJ 628 nekada predstavljali nadzemne zidove crkve, odnosno da je niveleta srednjovjekovne hodne površine bila 70-ak centimetara niža od današnje, tj. negdje oko ▼ 206,46 m na kojoj visini se nalaze temeljne strukture SJ 720, 660 i 678. Stoga strukture SJ 632, 633 i SJ 628 valja promatrati kao zidove, a ne temeljne strukture srednjovjekovne crkve.⁹

Razvidno je kako je sjeverna sakristija dodana na kon-

8 Opis struktura temelja i zidova, kao i opis vezivnog maltera nije na ovome mjestu moguće iznositi zbog opsežnosti članka. Ti su opisi izneseni u elaboratu, odnosno Izvješću o arheološko-konzervatorskim istraživanjima lokaliteta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2008., Institut za arheologiju, Zagreb, studeni 2008. (rukopis).

9 Nalaz temelja SJ 720 i SJ 660 je od izuzetne važnosti za daljnja istraživanja i interpretacije slijeda podizanja sakralnih građevina na ovome prostoru jer otvara mogućnost postojanja još jedne zasebne građevine na tome prostoru. Potrebno je otvoriti prostor između sjeveroistočnoga i jugoistočnoga kontrafora, pa i jugoistočnoga i južnoga, kako bi se provjerile neke pretpostavke i otvorene mogućnosti. Naime, valja zapaziti određeno zaobljavanje temeljnih struktura SJ 660 pa i SJ 720. Radili se samo o lošijim i nepravilno građenim temeljima ili pak o namjernom zaobljavanju neke starije građevine, romaničke rotunde?, valja provjeriti budućim istraživanjem. Tome u prilog ide i činjenica da poznajemo izgled temelja sjeverne lade crkve SJ 174, a on na prvi pogled ne nalikuje posve SJ 720 i SJ 660. Ipak, valja imati na umu i mogućnost da se izgled temelja razlikuje i samo zbog različite očuvanosti vezivne žbuke. Možemo li usprkos tome pomišljati na zasebnu građevinu na samome istočnome rubu brežuljka? S druge strane, postoji (vjerojatnija?) mogućnost, kao što smo napomenuli, da je prvotna crkva imala dva kontrafora, a sljedeća dva su naknadno dodana. Svakako, valja nastaviti istraživanja i potražiti odgovore na ova vrlo značajna pitanja.

Sl. 4. Crkvari - Sv. Lovro, tlocrt otkrivenih zidova i slojeva na zapadu ispred pročelja crkve (crtež: ArheoPlan d.o.o.; dorada T. Tkalčec)

Fig. 4 Crkvari-St. Lawrence, ground-plan of the excavated walls and the layers in the west, in front of the church façade (illustration: ArheoPlan d.o.o.; modifications: T. Tkalčec)

trafor naknadno. Njezinom gradnjom, međutim, poštivana je niveleta dilatacije u temeljima navedenih struktura, odnosno prijelaz temelja apside sakristije SJ 279 (vrh SJ 279 – ▼ 206,69; dno SJ 279 – jug – ▼ 205,72 – sjever – ▼ 205,57), istaknutih oko 20-ak cm, dakle prijelaz u sami zid sakristije nalazi se na sličnoj visini kao prijelaz SJ 720 u SJ 632, odnosno SJ 660 u SJ 633 i SJ 678 u SJ 628. To je još jedan prilog zaključku da je to razina hodne površine okolo crkve u srednjem vijeku. Razmotrimo li odnose slojeva SJ 627 te donjih SJ 641/642 zatim 661 (i 664) te SJ 669, kao i apsolutnu nadmorsku visinu njihovih pojava (usp. tekst u poglavlju o slojevima), uočljivo je da se zaista srednjovjekovna hodna površina nalazila oko 70-ak cm ispod današnje razine terena. Na tu površinu se, između ostalog, urušilo u novome vijeku (a zasigurno nakon 16. stoljeća) kamenje SJ 277 od zidova sjeverne sakristije, došlo je i do poravnanja površine i stvorila se današnja razina terena. Svi ukopi djece uokolo crkve pripadaju, dakle, novijem vremenu, tj. razdoblju novoga vijeka. Stoga se čini da ukope djece uza samu sakristiju možemo datirati također u vrijeme funkcioniranja sakristije, a nikako u srednji vijek. Radi se, dakle, o vremenu zasigurno 16. st. ili kasnijem (za kasnije funkcioniranje sjeverne sakristije za sada nemamo pouzdanih podataka).

3. ISTRAŽIVANJA NA ZAPADU

Istraživanjima na zapadu cilj je bio otvoriti veću površinu na osnovi koje bi se dobio uvid u opću sliku lokaliteta. Stoga je plitko skinut humus, zabilježeni su donji slojevi i uglavnom se definirao tlocrt arhitekture. Ispostavilo se da je to bila odlična odluka jer smo na taj način definirali funkciju zida SJ 006 i objekta s kontraforima kojeg je on zatvarao, a čija smo istraživanja započeli još 2003. g. Do sada se ostavljala otvorena mogućnost da je to samostanski kompleks, no ovogodišnja su

Sl. 5. Crkvari - Sv. Lovro, pogled na zvonik s istoka (foto: I. Valent)

Fig. 5 Crkvari-St. Lawrence, view of the bell-tower from the east (photo: I. Valent)

istraživanja izmijenila takvu sliku.

Pronađen je tlocrt jednobrodne crkve s dva ugaona kontrafora, od kojih je očuvan tek južni (SJ 687),¹⁰ dok je sjeverni oštećen kosturnicom SJ 743, a temelji su mu možda očuvani na nižoj razini (svjetlosiva šuta na tom području daje naslutiti postojanje zida kontrafora na nižoj razini) (sl. 4).¹¹ Istraživanjem je obuhvaćen njezin sami zapadni dio koji čine zidovi SJ 693, 689 i 688 te kontrafor 687. Zidovi SJ 688 i SJ 693 na istoku se ne nastavljaju, oni pravilno završavaju, a na sjevernome SJ 693 očuvani su i ostaci naliča od bijele žbuke. Zasigurno su se zidovi u izvornoj fazi te prve crkve nastavljali i činili njezino južno, odnosno sjeverno temelje.

U kasnijoj pregradnji, kada je načinjena izgradnja, tj. preinaka u trobrodnu crkvu, zidovi su preinačeni na taj način da se dalje na istok nastavljao vjerojatno niz stupova koji su dijelili srednju lađu (prvotnu crkvu) od sjeverne i južne. Sjeverna i južna lađa naknadno su dodane. Način gradnje, struktura zidova kao i spojevi na prvu crkvu, jasno ukazuju na naknadno dodavanje. Da to nije samo način gradnje, nego jedna posve druga faza crkve, govori nam činjenica kako je sjeverna lađa objekta dodana ponešto istočnije na zid SJ 693, odnosno nije u pravilnoj liniji zida SJ 689, kao što je dodan zid južne lađe SJ 756. U sjevernoj lađi trobrodne crkve pronađeni su ostaci zidane grobnice SJ 719.

Uočljivo je također da je na čitav objekt naknadno dodan masivni zvonik (sl. 5.). Je li zvonik dodan u fazi kada je ova dvoranska crkva proširena sjevernom i južnom lađom ili nešto kasnije, za sada nije moguće odgovoriti. Uočeno je da su okviri vrata (ili možda i prozora?) na objektu bili ukrašeni što gotičkim klesanim kamenjem, a što finim gotičkim profilacijama, izrađenim iz čvrsto pečene opeke.

U nekom kasnijem vremenu, ali još kada je trobrodna crkva bila u funkciji, dodani su naknadni objekti čije ostatke prepoznajemo u zidovima SJ 696, SJ 697 i SJ 732.

Istraživanjem u 2008. g. učinjen je veliki pomak u saznanjima o sakralnome kompleksu na položaju današnje crkve sv. Lovre u Crkvarima. Crkvari su pokazali da se na ovom prostoru nije nalazila samo još jedna u nizu manjih gotičkih grobljanskih crkva, nego da je tu bio važan sakralni kompleks koji je na vrhuncu svoje graditeljske faze sadržavao trobrodnu gotičku crkvu sa snažnim zvonikom na zapadnom pročelju.

10 Svi su zidovi građeni od kamena, a u pojedinima je bilo nalaza ugrađenih opeka: zidovima SJ 640 (veći broj ugrađenih opeka), 006, 695, 694, 693, 688 i 689 (veći broj ugrađenih opeka).

11 Opis svih zidova i slojeva nije na ovome mjestu moguće iznositi. Detaljni opisi izneseni su u elaboratu, odnosno Izvješću o arheološko-konzervatorskim istraživanjima lokaliteta Crkvari - crkva Sv. Lovre 2008., a ovdje se donosi skraćeni prikaz novootkrivenih zidanih struktura.

Literatura

- Šlaus, M., Novak, M., Vyroubal, V., Bedić, Ž., Premužić, Z., Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala sa nalazišta Crkvari – Sv. Lovro, Stručni izvještaj, EP – 154 – 11/08, Zagreb (rukopis).
- Tkalčec, T. 2006.a, Crkvari – Crkva Sv. Lovre 2005., AIA, II, Zagreb, 23-28.
- Tkalčec, T. 2006.b, Crkvari-Sv. Lovro, HAG, 2/2005, Zagreb, 69-70.
- Tkalčec, T. 2007.a, Crkvari – crkva Sv. Lovre u 2006. godini, AIA, III, Zagreb, 21-25.
- Tkalčec, T. 2007.b, Crkvari – crkva Sv. Lovre, HAG, 3/2006, Zagreb, 95-96.
- Tkalčec, T., 2008., Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2007. godine, AIA IV/2008, Zagreb, 23-31.
- Tomičić, Ž., Krznar, S., Osterman, J., Novak, M., 2004., Arheološko-konzervatorska istraživanja crkve Sv. Lovre kraj sela Crkvara u općini Oraštica (2003.), ObavijestiHAD 36(2004)1, Zagreb, 156-162.
- Tomičić, Ž., Tkalčec T. 200.a, Crkvari, Crkva Sv. Lovre 2004., AIA, I, Zagreb, 14-24.
- Tomičić, Ž., Tkalčec T. 2005.b Crkvari-Sv. Lovro, HAG, 1/2004, Zagreb, 51-52.

Summary

In August and September 2008, the Institute of Archaeology continued the sixth season of archaeological excavations of the medieval church with a cemetery situated on a hill close to the village of Crkvari, Orabovica Municipality, in Virovitica-Podravina County.

The purpose of excavations around the apse of today's chapel is not only to unearth the foundations of the Gothic apse and buttresses and ascertain other scholarly facts, but also to lay the groundwork for future drainage projects. In this area, 32 graves were found, dating from the Middle Ages to New Era, so that the overall number of excavated graves at the site is 233. The excavations in the east, around the apse, with complex layers and rich finds, yielded a great deal of information that helps interpret the sequence of the burial horizons at the site, as well as the sequence of individual construction phases. The finds of coins minted by Nikola of Illok in the archaeological complexes facilitate the chronological analysis of the layers, at the same time suggesting the great significance of the site in the Middle Ages.

However, the most important discoveries in 2008 were made upon excavation of a large surface in front of the western façade of today's church.

The disposition of the newly uncovered architecture and the stylistic characteristics of the complex imply the potential discovery of a large church with a nave and two aisles, and a powerful bell-tower. It seems that it was also built over several construction phases, but it was all within the period which in the Croatia's territory was characterized by the Gothic style, as indicated by the buttresses on the building, as well as individual finds of moulded stone sculpture, and moulded window frames made of brick. In order to define the possible stages of construction more precisely, it is necessary to continue systematic archaeological excavations.

Br. groba	Orijentacija ¹²	▼ ¹³	Spol/dob u trenutku smrti ¹⁴	Trag rake/lijesa	Položaj ruku
119 ¹⁵	Z-I, 42°→S	kostur: 206,13; vrh rake 206,58	M/ 40-45	-/-	nepoznat (uništen kasnijim ukopom)
202	S-J, 6°→I	206,85	D/ 0-0,5	-/-	nepoznat
203	S-J, 6°→I	kostur: 206,86; vrh rake 206,86	D/ 0,5-1	+/-	nepoznat
204	Z-I, 37°→S	206,78	D/ 0-0,5	+/-	nepoznat
205	Z-I, 36°→S	206,60	osoba A - fetus osoba B - D/0-0,5	-/-	nepoznat
206	Z-I, 42°→S	206,27	D/ 0-0,5	-/-	nepoznat
207	Z-I, 4°→J	kostur 206,43; vrh rake 206,65	D/ 0-0,5	+/-	nepoznat
208	Z-I, 37°→S	kostur 205,79; vrh rake 206,67	M/ 60+	+/+	prekrižene na trbuhu
209	Z-I, 33°→S	kostur 206,42; vrh rake 206,63	D/ 0-0,5	+/+	nepoznat
210	Z-I, 41°→S	kostur 206,10; vrh rake 206,62	Ž/ 25-30	+/+	desna ispružena, lijeva prekrižena visoko na zdjelici
211	Z-I, 9°→J	206,03	Ž/ 30-40	-/-	desna ispružena, lijeva nepoznat
212	Z-I, 19°→J	205,98	D/ 5-6	-/-	nepoznat
213	Z-I, 2°→J	205,98	M?/25-35	-/-	nepoznat
214	Z-I, 20°→J	205,93	M/ 16-18	+/-	ispružene uz tijelo
215	Z-I, 18°→J	205,82	M/ 35-45	+/-	nepoznat
216	Z-I, 6°→J	205,89	Ž/ 30-35	-/-	nepoznat
217	Z-I, 1°→J	205,77	M/ 40-50	-/-	desna nisko na zdjelici, lijeva nepoznat
218	Z-I, 20°→J	205,84	Ž?/ 25-35	-/-	nepoznat
219	Z-I, 17°→J	205,93	M/ 45-50	-/-	nepoznat
220	Z-I, 34°→J	205,83	Ž/ 40-45	+/-	desna ispružena uz tijelo, a lijeva položena nisko na zdjelicu
221	Z-I, 7°→J	205,81	D/ 12-15	-/-	nepoznat
222	Z-I	205,74	Ž/ 60+	-/-	desna ispružena uz tijelo, lijeva nepoznat
223	Z-I, 32°→J	205,78	Ž?/ 20-30	-/-	nepoznat
224	Z-I, 2°→J	kostur 205,40; vrh rake 205,70	M/ 16-18	+/-	nisko na zdjelici?
225	Z-I, 7°→J	kostur 205,32; vrh rake 205,53	M/ 25-30	+/-	ispružene uz tijelo
226	Z-I, 3°→J	205,49	M/ 50-55	-/-	nisko na zdjelici
227	Z-I, 7°→J	205,49	Ž?/odrasla osoba	-/-	nepoznat
228	Z-I, 3°→J	205,58	D/ 12-14	+/+	ispružene uz tijelo (lijeva blago na zdjelici)
229	Z-I, 7°→J	205,421	Ž/ 60+	+/+	prekrižene na trbuhu
230	Z-I	kostur 205,12; vrh rake 205,53	?/ odrasla osoba	+/+	lijeva na trbuhu, desna ispružena uz tijelo
231	Z-I	kostur 205,17; vrh rake 205,32	Ž?/ 20-30	+/-	ispružene uz tijelo
232	Z-I, 8°→J	kostur 205,22; vrh rake 205,39	odrasla osoba	+/-	nepoznat
233	Z-I, 8°→J	kostur 205,11; vrh rake 205,25	odrasla osoba ¹⁶	+/-	nepoznat

Tablica 1. Pregled osnovnih podataka o grobnim cjelinama na lokalitetu Crkvari-Sv. Lovro - istraživanja 2008. g.

Table 1. Overview of the basic information on group burials at the Crkvari-St. Lawrence site - 2008 excavations

12 Orijentacija Z-I znači: glava na zapadu, noge na istoku. Orijentacija S-J – glava na sjeveru, noge na jugu itd. Otklon u stupnjima je prikazan za odstupanje linije glava-noge od linije Z-I, odnosno od linije S-J ukoliko je tako navedeno.

13 Navedene su apsolutne visine kostura, a ne vrha grobne rake (ukoliko nije suprotno naznačeno).

14 M – muškarac, Ž – žena, D – dijete. Stručnu analizu je obavio dr. sc. Mario Šlaus iz Odjela za arheologiju HAZU sa suradnicima: dr. sc. Mario Novak, Vlasta Vyrubal, Željka Bedić, Zrinka Premužić (Šlaus et al. 2008).

15 Lubanja pokojnika istražena je još 2006. g.

16 Kosti su bile očuvane tek u tragovima, odnosno nije ih bilo moguće prikupiti i predati na analizu. Na samome terenu je procijenjeno da bi se, prema veličini kostura, tj. njegovog traga i grobne rake, vjerojatno radilo o ukopu odrasle osobe. Mrvice kostiju su prikupljene i pripremljene za C14 analizu, a za antropološku analizu nije bilo moguće ništa izdvojiti.